

HOKIMIYAT BO‘LINISHINI AMALGA OSHIRISH BORASIDAGI TAJRIBALAR

Rustmov Xusan Abdusalomovich

Guliston davlat universiteti

“Ijtimoiy fanlar” kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada muallif Yevropa mutafakkirlarining demokratik davlatlarda hokimiyat vakolatlarini bo‘linishi printsiplarini tarixiy bosqichlari, ularning o‘z vakolatlari doirasida o‘zaro bir-birini tiyib turish holatlari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: fuqarolik jamiyati, “so‘nggi modern” jamiyati nazariyasi, liberalizm, “ommaviy jamiyat”, “hayot tajribasi”, hokimiyat bo‘linishi.

Davlat hokimiyatining konstitutsiyaviy asosda bo‘linishi va fuqarolik jamiyatining bir-biri bilan o‘zaro bog‘liq ekani ilmiy-nazariy jihatdan asoslab berilgan eng e‘tiborga molik zamonaviy falsafiy konsepsiyalar orasida neomarksizm (Georg Lukach), liberal nazariya (L.fon Mizes, Fridrix Xayek), ommaviy jamiyat nazariyasi (X.Ortega-i-Gasset), menejerial jamiyat nazariyasi (J.Bernxem), totalitar jamiyat nazariyasi (Yunger Arendt, Mangeym), Frankfurt maktabining rivojlangan sanoat jamiyati nazariyasi (Xorkxaymer va Adorno, Markuze), axborot jamiyati va sanoatlashuvdan keyingi jamiyat nazariyasi (Bell, Toffler), “so‘nggi modern” jamiyati nazariyasi (Giddens) va imperiya globalizmi nazariyasini (Xardt va Negri) alohida qayd etish mumkin.

XX asrning ikkinchi yarmida qator mualliflar “ommaviy jamiyat” jarayonlarining bir xil emasligi haqida yozgan. Masalan, kelib chiqishi italiyalik bo‘lgan nemis faylasufi va katolik ruhoniysi Romano Gvardini (1885-1968 yy.) bunday deydi: zamonaviy dunyoda shaxs to‘g‘risidagi tasavvurlar o‘zgarib turadi va bu fuqarolik jamiyatining mavjudligi bilan chambarchas bog‘liq; ammo, texnikaning rivojlanishi bilan yangi ijtimoiy tuzilma paydo bo‘lib, unda shaxs ijodkorligi, sub’yekt mustaqilligi boshqalarga namuna bo‘la olmaydi. Shaxsga qarshilik ko‘rsatadigan omma odami bunga misoldir.

R.Gvardini o‘zining “Yangi davr oxiri” asarida siyosat davlat hokimiyatini amalga oshiradi va uning inson qadr-qimmatini, baxt-saodati bilan ishi yo‘q deb yozgan. Hokimiyat avvalo, odamlarni o‘ziga qaram qiladi; zamonaviy texnik tizimlar o‘zini o‘zi rivojlantiradigan ijodkor shaxslar mavjud bo‘lishiga yo‘l qo‘ymaydi; hokimiyatni suiiste‘mol qilish, pirovard natijada nafaqat ehtimol va mumkin bo‘lgan, balki muqarrar jarayonga aylanadi[1]. Texnika va hokimiyat ittifoqi oldida inson mutlaqo oqib bo‘lib qoladi. Yangi avlod texnikasi dunyoni egallash, tabiat va insonlarga

hukmronlik qilish qurolidir.

Amerikalik taniqli faylasuf va siyosiy nazariyachisi Jeyms Bernxem (1905-1987 yy.) o'zining "Menejerlar inqilobi" asarida (1941), mashhur menejerlar jamiyat nazariyasida nisbatan qisqa vaqt ichida boshqaruvchilarning mulkdorlardan ajralib chiqishi ro'y berishi, "ijtimoiy hukmronlik manfaati, hokimiyat va imtiyozlar, boshqaruv sinfi lavozimiga da'vogarlik qilish kampaniyasi"da ishtirok etadigan yangi "ijtimoiy guruh yoki sinf" – "menejerlar"dan iborat yangi sotsium paydo bo'lganini ta'kidlagan.

Taniqli nemis va amerikalik faylasuf, siyosatchi va tarixchi, totalitarizm nazariyasi asoschisi Xana Arendtning (1906-1975 yy.) fikricha, ommaviylik va g'ayrirasmiylik o'rtasidagi muvozanat har qanday jamiyatning asosiy xususiyati hisoblanadi. Ijtimoiy-fuqarolik va xususiy sohalar o'rtasidagi muvozanatsizlik inson hayotining normal kechishini o'zgartirib yuboradi. Totalitar jamiyatni ifodalovchi ochiq va oshkora ommaviylik insonning g'ayrirasmiy sohada o'zini namoyon etish imkoniyatlarini pasaytirib, qonuniylik chegaralarini rasman kengaytiradi.

Hokimiyatning mavjudligi fuqarolarning siyosiy hayotda faol ishtirok etishi uchun zarur shart hisoblanadi. Jamoat birlashmalari, fuqarolik jamiyati institutlarida zo'ravonlikning eng so'nggi shakllari ta'sirida yuzaga kelgan hokimiyatsizlik X.Arendt tomonidan yolg'iz odamning tanho hokimiyati, ya'ni zolimona hukmronlik sifatida izohlangan. Quruq zo'ravonlik va hukmronlikka asoslangan siyosiy hokimiyat nima o'zi? X.Arendtning fikricha, bunday hokimiyat "odamlar birgalikdagi kelishilgan faoliyatda ishtirok etadigan barcha joylarda bor".

Vengriyada tug'ilgan Germaniya va Britaniya faylasufi, sotsiologiya fani asoschilaridan biri Karl Mangeymning (1893-1947 yy.) yozishicha, totalitar tizim barcha ma'naviy va emotsional hayotni yagona markaziy hokimiyatga bo'ysundirishga harakat qilgan holda, o'z rahbariyatiga hokimiyatni tashkil qilish masalalarini majburan qabul qildiradi. Ulkan sanoat komplekslari asrida jamiyat tomonidan nazoratning yo'qligi ijtimoiy fikrni shakllantirish bo'yicha hokimiyatni bir qancha yirik monopolistlar qo'liga topshirib qo'yadi. Kelajakdagi axloq modellari imkoniyatlari jamiyatning nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy va ijtimoiy tuzilmasi tomonidan aniqlanadi. Demak, biz hokimiyatning qanday shakllari mavjud bo'lishi, hokimiyatni qanday taqsimlash va nazorat qilish kerakligini o'rganishimiz lozim. Mazkur masalalarga yondashuvimiz haqiqiy bo'lishi, ya'ni reaksiyon, xayoliy bo'lmasligi kerak[2].

K.Manngeym uchun mavjud mafkura - hokimiyat tepasida turgan, mavjud tartibni saqlab qolishga intilayotgan ma'lum bir guruh yoki sinflar manfaatlarini ifoda etadigan ijtimoiy voqelikning taxminlarga asoslangan in'ikosi; "soxta bilim", yolg'on va o'zini o'zi aldashdan iborat. Istiqbolli o'zgarishlar xususida so'z borganda K.Manngeym avlodlar o'zgarishini, ya'ni sovetlarga xos "hayot tajribasi" ta'siridan xoli

sobiq kommunizm fuqarolarining yangi avlodi voyaga etishini eng maqbul o'zgarish deb hisoblaydi.

Umuman olganda, konservativ inqilob nazariyotchilari uchun millatchilik, o'z mamlakatini mustaqil rivojlantirish, "yangi tartib"ni o'rnatish, qadimiy tarixga qiziqish, birdamlik (demokratik yoki ierarxik) printsipiga asoslangan adolatli jamiyat g'oyasi, o'tmishdagi va an'anaviy elementlarni zamonaviy texnik g'oyalar bilan uyg'unlashtirish xosdir. Buning ustiga, mashhur siyosatchi va adabiy tanqidchi, Garvard universitetining sobiq xodimi Andreas Umlandning ta'kidlashicha, "turli mamlakatlar yoki turli madaniyatlar konservatizmini hatto yuzaki o'rganish, Buyuk Britaniya, Germaniya va Rossiyada XIX-XX asr konservatorlarining asosiy g'oyalarini taqqoslash xususiy mulk, hokimiyatlar bo'linishi, alohida erkinlik, hukumatning ijtimoiy hayotga aralashuvi, fuqarolik mezonlari kabi muhim ijtimoiy masalalarga turlicha yondashuvlardan dalolat beradi".

Britaniyalik taniqli sotsiolog, "so'nggi modern" nazariyasi vakili Entoni Giddens (1938-yilda tug'ilgan) Yevropaga xos bo'lmagan madaniyatlar kiritilmagan, harbiy va siyosiy hokimiyat ma'lum darajada natijaga erishishdan ko'ra boylik to'plash vositasi hisoblangan ijtimoiy-iqtisodiy dunyoqarash tizimini o'zgartishning marksistik nazariyasini tanqid qiladi. E.Giddens uchun hokimiyat – har bir inson harakatiga bevosita ta'sir etadigan ijtimoiy tuzilmadir. Kelajakda zo'ravonlik va hokimiyat buyruqlariga yo'l qo'yilmaydigan "muzokarali demokratiya" va "demokratiyani demokratlashtirish" muhim o'rin tutadi[3].

E.Giddensning ta'kidlashicha, hozirgi ko'rinishida narxlar, daromad va mehnat hamda tovar bozoriga investitsiya kiritish mexanizmlari tufayli kapital to'playdigan fuqarolik jamiyatini qayta tashkil etish zarur. Fuqarolik jamiyati iqtisodiyot va siyosatdan xoli ijtimoiy hayot sohalari – "uchinchi sektor" yoki "ixtiyoriy uyushmalar sektori"ni o'z ichiga oladi. Haqiqiy siyosat hukumat, fuqarolik jamiyati va iqtisodiy sektor muassasalari o'rtasida faol hamkorlik o'rnatilishi hamda ularning tengligini ko'zda tutadi[4].

Amerikalik taniqli tahlilchi, xalqaro munosabatlar sohasidagi ekspert, "Newsweek International" haftalik jurnali muharriri Farid Zakariyoning fikriga ko'ra, zamonaviy G'arb dunyosining qadriyatlari "demokratiya ko'pincha shaxsning ko'pincha hamjamiyat hokimiyatiga bo'ysunishini ko'zda tutadigan" yunon an'analari emas, balki "barcha fuqarolarning qonun oldida tengligi"ni ta'minlagan Rim qonun-qoidalaridan kelib chiqqan. "Hokimiyatning bo'linishi, mansabdor shaxslarni cheklangan muddatga saylash va qonun oldida tenglik ta'minlangan Rim respublikasi, - deb yozadi F.Zakariyo, - Amerika respublikasini tashkil qilishda namuna bo'lib xizmat qildi"[5].

Qariyb yuz yil davomida G'arbda demokratiya liberal demokratiya – nafaqat erkin va haqqoniy saylovlar, balki qonunni boshqarish, hokimiyatni bo'lish va asosiy

erkinliklar bo‘lgan so‘z, yig‘ilish, din va mulkdor erkinligini himoya qilishni ifoda etgan siyosiy tizimni anglatgan, deb yozadi F.Zakariyo[6]. Oraliqda rivojlanish mahsuli – bu demokratik institutlar mavjud bo‘lgan, ammo aslida yangilanish uchun emas, balki hukmron guruh hokimiyatini saqlab qolishga xizmat qilgan gibrid, yasama demokratiya mahsulidir. F.Zakariyo bunday rejimlarni “noliberal demokratiya” deb ataydi.

Ma‘lumki, vestminster tizimi (Buyuk Britaniya davlat modeli printsiplari asosiga qurilgan davlat boshqaruvining demokratik parlament tizimi) 9 ta ajratib turadigan belgiga ega (davlatning rahbari nomigagina bo‘lishi; hukumat rahbari parlamentda ko‘pchilikni tashkil etadigan kuchlarning yetakchisi sifatida; parlamentdagi ko‘pchilik ishtirokidagi hukumat; ikki palatali parlament; parlament muxolifati; quyi palataning hukumatni iste‘foga chiqarishga qodirligi; parlamentni tarqatib yuborish imkoniyati; deputatlar daxlsizligi; yozma qarorlar). Bu tizimdan bugungi kunda Avstraliya, Kanada, Hindiston, Irlandiya, Isroil, Malayziya, Yangi Zelandiya, Pokiston, Singapur, Tailand, Buyuk Britaniya kabi 32 ta davlat foydalanmoqda.

Bosh vazir mahkamasining, xususan, Vazirlar Mahkamasida murosaga erishish masalalarida muhim o‘rin tutishi (1); hukumat a‘zolari orasida Bosh vazir siyosatini ma‘qullamaydigan kuchlar kamchilikni tashkil etishi (2); hukumat majlisining kun tartibidagi hatto bitta masalaga qarshi chiqqani uchun ham mahkama a‘zosining iste‘foga chiqish imkoniyati (3); parlament deputatining uning partiyasi a‘zolari parlamentda ko‘pchilikni tashkil qilgan taqdirda o‘z pozitsiyasini ilgari surish qobiliyati (4); hokimiyatning bo‘linish an‘anasini rivojlantirish layoqatsizligi, Vazirlar Mahkamasi a‘zolari, sudyalari, yuqori martabali amaldorlarni saylashda Bosh vazirga katta erkinlik berilgani (5) va boshqalar Vestminster tizimining kamchiliklari sirasiga kiradi.

Yevropa Ittifoqini boshqarish tizimida hokimiyatni qonun chiqaruvchi va ijro tarmoqlariga bo‘lishga atayin rioya qilinmaydi. Qonun chiqarish vazifasi Yevropa kengashi (Yevropa ittifoqining unga a‘zo mamlakatlar hukumatlari va davlat rahbarlaridan tashkil topgan oliy siyosiy organi) va Yevropa parlamentiga (uchta muhim vazifani bajaradi: qonun chiqarish, byudjet masalasi va Yevropa komissiyasini nazorat qilish), ijro vazifalari esa Yevropa komissiyasiga (Yel ijro hokimiyatining oliy organi) va Yevropa Ittifoqi kengashiga tegishlidir. Shu sababli qabul qilinayotgan qarorlarga kim javobgar ekanini aniq aytib bo‘lmaydi.

Shu o‘rinda davlat qurilishining zamonaviy amaliyotiga xorijiy standartlarni tatbiq etish haqida ham to‘xtalib o‘tsak. Sharl-Lui Monteskening (*Charles-Louis Montesquieu*) hokimiyatning bo‘linishi to‘g‘risidagi mashhur doktrinasi, davlat rahbarlaridan birining ta‘kidlashicha, “qat’iy emas, balki yo‘naltiruvchi xususiyatga egadir”[7]. Shunday esa-da, rivojlangan davlatlar, demokratiyani amalga oshirgan mamlakatlarning tajribasini o‘rganish uch tarmoqdan iborat hokimiyat tizimini

takomillashtirishning muhim yoʻnalishi hisoblanadi.

Bizning fikrimizcha, koʻrib chiqilayotgan mamlakatlar hokimiyat vakillik organlarining “quyi boʻgʻinlari”ni rivojlantirishga eʼtibor qaratishi hamda uch tarmoqdan iborat hokimiyat tizimini munitsipal darajaga bosqichma-bosqich oʻtkazish lozim (bu borada, bizningcha, Germaniya tajribasi foydaliroq). Yana bir boshqa yoʻnalish – bu hokimiyatning birorta ham asosiy tarmoqlariga kirmaydigan tuzilmalarning (Prokuratura, Markaziy bank, Markaziy saylov komissiyasi, Hisob palatasi, Ombudsman, Prezident devoni, Milliy xavfsizlik kengashi va boshqalar) funksional majburiyatlarini aniq belgilashdir (AQSh ning ijobiy tajribasi). Mazkur sohada yana qator boshqa masalalar ham mavjud.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Гвардини Р. Конец нового времени // Вопросы философии. – 1990. – № 4. – С.144.
2. Мангейм К. Диагноз нашего времени. — М.: Юрист, 1994.
3. Giddens A. Central problems in social theory: action, structure and contradiction in social analysis.- London: Macmillan.- 1988.- P. 53-94.
4. Giddens A. Beyond Left and Right — the Future of Radical Politics. – Cambridge: Polity, 1994.
5. Zakaria F. The Future of Freedom. Illiberal Democracy at Home and Abroad. – New York: W. W. Norton & Co., 2003. – P.32.
6. Zakaria F. The Rise of Illiberal Democracy // Foreign Affairs. – 1997. – Vol.76. – No.6. - November/December. – PP.22-43
7. Назарбаев Н. Конституция - основа стабильности и процветания Казахстана. 30 августа 2000 г. // www.akorda.kz.